

A Critical Analysis of the Concept of Divine Life in the Quran According to Sunni and Shiite Exegetes with a Theological Exegetic Approach*

Kawoos Roohi Barandaq¹ and Ismail Shaebani Kamran²

1. Associate Professor, Faculty of Quran and Hadith Sciences, College of Humanities, Tarbiat Modarres University, Tehran, Iran (corresponding author). Email: k.roohi@modares.ac.ir
2. h.D. Candidate, Faculty of Quran and Hadith Sciences, College of Humanities, Tarbiat Modarres University, Tehran, Iran. Email: shaebani.67@gmail.com

Research Article

Abstract

This study examines the concept of Life (ḥayāt) as one of the divine attributes in the Holy Quran, from the perspectives of theological exegeses from both Sunni and Shiite traditions. The central challenge lies in the fundamental difference between divine life and the life of creations, and the manner in which this attribute is ascribed to God in Quranic verses. The primary goal is to clarify the views of the exegetes on the meaning of divine life and to assess its status within the Islamic belief system from a critical perspective. This research uses a library-based and comparative content analysis method. First, Quranic uses of the term ḥayāt are examined, and then exegetical perspectives in justifying this attribute for God are analyzed. Findings show that some exegetes interpret divine life as permanence and eternity, while others consider it an essential attribute and the source of perfection in God's knowledge and power. Analyses reveal that philosophical theological interpretations go beyond the lexical meaning and rely on rational foundations. The results of the study indicate that divine life is an essential and eternal attribute that is the source of all other divine attributes and aligns with Quranic monotheism. The comparison of Sunni and Shiite exegeses shows that they converge on foundational principles such as the eternity and permanence of divine life. This multi-dimensional attribute encompasses enduring existence, absolute knowledge, and unlimited power, and plays an important role in affirming divine oneness.

Keywords: Quran 2:255, the al-Baqarah Chapter: 255, The Furqan Chapter: 58, divine life, scriptural attributes, the ever-living (*al Hayy*), life (*ḥayāt*)

* Received 11 May 2025; Received in revised from 13 July 2025; Accepted 11 August 2025; Published online 02 October 2025

Cite this article: Roohi Barandaq, K., & Shaebani Kamran, I. (2025). A Critical Analysis of the Concept of Divine Life in the Quran According to Sunni and Shiite Exegetes with a Theological Exegetic Approach. *Comparative Interpretation Research*, 11(2), 1-24. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12861.2454>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

The concept of ḥayāt (life) is one of the most fundamental theological concepts in the Quran which has been used both as an essential attribute of God and in relation to divine actions such as giving life, causing death, and governing the world. However, explaining the precise meaning of “divine life” has always been a point of disagreement among exegetes, since human understanding of life is tied to change and mortality, whereas the divine essence is free from all imperfection and change. This apparent contradiction has put the question of how to interpret divine life in a way that is in accordance with Quranic expressions and the principle of God’s transcendence before exegetes.

The issue of divine life is not merely theoretical; it plays a crucial role in explaining the monotheistic system, in the human conception of God, and in the relationship between God and the world, and it has been the focus at both the national and international levels in the areas of Quranic exegesis, Islamic theology, and comparative religious studies. A brief study of the different views shows that exegetes generally fall into two major groups regarding the attribute al Ḥayy: those who, focusing on the apparent meaning of the verses, interpret it as permanence and the negation of death; and those who, with a theological and philosophical approach, consider divine life as an existential reality and the source of all other divine perfections. The key question of this study is whether one can present a comprehensive interpretation of divine life without deviating from the apparent meaning of the verses and without resorting to complicated interpretations, in accordance with Islam’s theological principles.

The distinguishing feature of this research lies in its independent focus on the divine attribute of life, its comparative examination of the views of exegetes from Sunni and Shiite schools within a historical context, and its effort to present an explanation that, while remaining faithful to the apparent meanings of the Quran, avoids this attribute to mere subsistence or unregulated philosophical expansion. The study aims to present a balanced and comprehensive account of divine life that can explain its central role in the system of divine attributes.

This research has been conducted using library resources and employing a document analysis method, and the analytical approaches used in it are descriptive, analytical, and comparative. In line with this, it first examines Quranic usages of the concept.

Findings of the Research

A historical synthesis of Sunni and Shiite exegetical views regarding divine life, it can be said that in the early centuries, the dominant approach, especially among Sunni exegetes, emphasized simplicity in meaning, relying on the apparent meaning of verses, and avoiding complex theological analyses. During this period, the attribute “al Ḥayy” ([ever] living) was mostly interpreted as endurance, continuity, and the negation of death, and divine life was understood primarily in contrast with the mortality of creatures. From the fifth century Hijrah onward, with the development of theological and philosophical schools, divine life came to be viewed as the source of all other divine attributes of perfection, and analytical approaches became more widespread among both Sunni and Shiite exegetes. A comparative study of these views shows that their differences lie not in divine life itself but in explaining its nature and requisites.

Conclusion

By summarizing the linguistic, exegetical, and theological discussions on divine life, it becomes clear that neither reducing this attribute to the mere meaning of endurance and the negation of death, nor expanding it without limits on the basis of philosophical presuppositions, is by itself sufficient to account for Quranic denotations. The findings of this study show that it is possible, while preserving the apparent meanings of the Quran and attention to the essence of the meaning, to interpret divine life as an essential, eternal, and active reality that is the source of all other divine attributes of perfection and is completely consistent with Quranic monotheistic foundations.

References

- Beydawi, A. (1997). *Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fadlullah, M. H. (2018). *Tafsir min wahy al-Qur'an*. Dar al-Malak lil-Tabaah wa al-Nashr wa al-Tawzie. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. T. (1999). *Al-Tahrir wa al-tanwir min al-tafsir*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Jawadi al-Tabari Al-Amuli, A. (2015). *Tasnim fi tafsir al-Qur'an al-Karim*. (A. Sufi, Ed.). Markaz al-Isra lil-Nashr. [In Arabic].
- Tabari, M. (2001). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. (A. Abdul Mohsen Turki, Ed.). Hejr. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1988). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. (F. Yazdi Tabatabai, Ed.). Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1973). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami lil-Matbuaat. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. (A. Habib Ameli, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf*. (M. H. Ahmad, Ed.). Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].

تحلیل انتقادی مفهوم حیات الهی در قرآن از دیدگاه مفسران فریقین با رویکرد تفسیر کلامی*

کاووس روحی برندق^۱ و اسماعیل شعبانی کامران^۲

۱. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

رایانامه: k.roohi@modares.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت

مدرس، تهران، ایران. رایانامه: shaebani.67@gmail.com

چکیده

این پژوهش به بررسی مفهوم «حیات» به عنوان یکی از صفات الهی در قرآن کریم از منظر تفاسیر کلامی فریقین می‌پردازد. چالش اصلی، تفاوت بنیادین میان حیات الهی و حیات مخلوقات و نحوه انتساب این صفت به خداوند در آیات قرآن است. هدف اصلی، تبیین دیدگاه‌های مفسران درباره مفهوم حیات الهی و ارزیابی جایگاه آن در نظام اعتقادی اسلام از رویکردی انتقادی است. این مطالعه با روش کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای تطبیقی انجام شده است. ابتدا کاربردهای قرآنی واژه «حیات» بررسی و سپس دیدگاه‌های مفسران در توجیه این صفت برای خداوند تحلیل گردیده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که برخی مفسران حیات الهی را به معنای بقاء و جاودانگی، و برخی دیگر آن را صفتی ذاتی و منشأ کمال در علم و قدرت دانسته‌اند. تحلیل‌ها نشان می‌دهد که تفسیرهای فلسفی-کلامی فراتر از معنای لغوی رفته و مبتنی بر مبانی عقلانی هستند. نتیجه پژوهش نشان داد که حیات الهی صفتی ذاتی و ازلی است که منشأ سایر صفات الهی بوده و با توحید قرآنی سازگار است. تطبیق دیدگاه‌های مفسران فریقین، همسویی آن‌ها را در اصول بنیادین مانند ازلیت و پایداری حیات الهی نشان داد. این صفت چندبُعدی، شامل دوام وجود، علم مطلق و قدرت نامحدود است و نقش مهمی در تثبیت توحید دارد.

کلیدواژگان: سوره بقره: ۲۵۵، سوره فرقان: ۵۸، حیات الهی، صفات خبری، حی، حیات

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۱ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۰ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

استناد: روحی برندق، کاووس؛ و شعبانی کامران، اسماعیل. (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی مفهوم حیات الهی در قرآن از دیدگاه مفسران فریقین با رویکرد تفسیر کلامی، پژوهش‌های تفسیری، ۱۱(۲)، ۱-۲۴.
<https://doi.org/10.22091/PTT.2025.12861.2454>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقاله پژوهشی

مقدمه

در حوزه صفات الهی، درک و تبیین صفات خبری، به ویژه آن دسته که به ظاهر با محدودیت های بشری مشابهت دارند؛ همواره موضوعی چالش برانگیز بوده است. یکی از این صفات، «حیات» است که در متون دینی به خداوند نسبت داده می شود. صفت «حیات» به واسطه تلقی رایج و عادی از آن - یعنی زنده بودن یک شیء، داشتن جاننداری و تحرک - در فهم صفات خداوند با چالشی جدی مواجه است؛ چراکه اگر حیات به معنای متعارف آن حمل شود، قابل نسبت دادن به خداوند نیست. به همین دلیل، مفسران به مانند فلاسفه، متکلمان و اندیشمندان اسلامی در قالب فرقه های مختلف (سلفیه، اشاعره، معتزله و شیعه) کوشیده اند دیدگاه هایی در این باره ارائه دهند.

با این وجود، تاکنون هیچ داوری قاطع و نهایی درباره صحت و اصالت این نظریات صورت نگرفته است. جمع بندی جامع و مقایسه محور دیدگاه ها به همراه نقد مستدل از منابع نقلی و عقلی هنوز انجام نشده است. تفاوت بنیادین میان حیات الهی و حیات مخلوقات، مسئله ای اساسی و پیچیده را پیش روی اندیشمندان گذاشته است. در تجربه انسانی، حیات با ویژگی هایی همچون تولد، رشد، تغییر و مرگ همراه است؛ اما حیات خداوند متعال منزله از هرگونه نقص و محدودیت است. از سوی دیگر، شناخت حیات الهی با دشواری دیگری مواجه است؛ زیرا درک انسانی مبتنی بر تجربه حیات مادی است و همین امر ضرورت بهره گیری از روش های سلبی و تنزیهی در فهم این صفت را نمایان می سازد. این تفاوت اساسی، فهم دقیق و جامع صفت حیات را دشوار ساخته است.

بنابراین، مسئله حیات خداوند از نظر مفهوم شناسی، کیفیت وجودی و نسبت آن با زمان و سایر صفات، موضوعی باز و پیچیده است که نیازمند بازنگری و تحلیل فلسفی-کلامی دقیق و همه جانبه ای است تا ابهامات و تناقضات موجود در آن رفع شود. در این راستا، این پژوهش بر آن است که پس از جمع آوری دسته بندی و مرور دیدگاه های موجود و ارزیابی مستدل دلایل نقلی و عقلی آنان، نظریه ای نوآورانه و بدیع ارائه دهد؛ نظریه ای که تاکنون به صورت مستقل مطرح نشده یا حداقل، ترکیبی و تکمیلی از اجزا و بخش هایی از دیدگاه های پیشین باشد و به گونه ای جامع تر و منسجم تر مفهوم صفت حیات الهی را تبیین نماید.

بیان مسئله

از منظر فلسفی، حیات در معنای عام به وجود و هستی مطلق اشاره دارد که به آن «حیات ساریه» گفته شده است (سبزواری، بی تا، ص ۲۳۸). این معنا، حیات را به عنوان مرتبه ای کلی و فراگیر از وجود تعریف می کند که شامل تمامی آن چیزی است که هستی دارد. در معنای خاص تر، حیات به عنوان منشأ انجام افعال آگاهانه و قدرت اختیار در موجودات زنده تعریف می شود که ویژگی هایی همچون صیانت ذات، تغذیه، رشد، آگاهی و

توانایی را در برمی‌گیرد. این معنا به صورت عمده در انسان نمود می‌یابد و فلاسفه نیز براساس همین معنا، حیات را تعریف کرده‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۶، ص ۴۱۷). با توجه به تعاریف یاد شده، حیات الهی نیز دارای صفاتی مانند علم، قدرت و اراده است که از لوازم حیات محسوب می‌شوند؛ اما تبیین دقیق حیات الهی به عنوان مرتبه‌ای از کمال وجودی، با دشواری‌های فلسفی جدی مواجه است؛ چراکه این صفات باید متناسب با مرتبه وجودی خداوند که عین وجوب و صرف وجود است، فهمیده شوند و نه به نحوی که در موجودات محدود و متناهی جلوه می‌کنند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۶، ص ۴۱۸). بنابراین، حیات الهی علاوه بر آنکه از حیات مادی و آگاهانه مخلوقات متمایز است؛ نیازمند تبیینی عقلانی و فلسفی است که بتواند این تمایز را هم حفظ نماید و هم با مبانی اعتقادی اسلام هماهنگ باشد.

در این زمینه، در تفسیر صفات ازلیت، ابدیت و سرمدیت که ارتباط مستقیمی با حیات خداوند دارند، دو دیدگاه متضاد مطرح شده است. نخست، دیدگاهی است که این صفات را مبتنی بر زمان (گذشته، حال و آینده) تبیین می‌کند و نتیجه آن این است که خداوند موجودی زمانی محسوب می‌شود. این دیدگاه با نظر متکلمان و فلاسفه که خداوند را منزله از زمان می‌دانند، تعارض دارد (علامه حلی، ۱۴۳۰ ق، ص ۴۰۱). دیدگاه دوم اما بر فقدان هرگونه عدم سابق و لاحق در ذات خداوند تأکید کرده و سرمدیت را وجودی می‌داند که عین ذات خداوند است و صفتی زائد به شمار نمی‌رود (علامه حلی، ۱۴۳۰ ق، ص ۴۰۱). با وجود اجماع بر ضرورت داشتن حیات برای خداوند به عنوان موجودی عالم و قادر، پرسش‌های اساسی درباره کیفیت و چستی حیات الهی همچنان مطرح است؛ از جمله اینکه آیا حیات خداوند به صورت صرف، وجود است یا شامل کمالاتی فراتر از آن؟ همچنین، چگونه می‌توان حیات الهی را به گونه‌ای تبیین کرد که هم تفاوت ماهوی با حیات مادی و آگاهانه مخلوقات داشته باشد و هم عقلانی و فلسفی قابل پذیرش باشد (بحرانی، ۱۴۰۶ ق، ص ۸۷؛ فاضل مقداد، ۱۴۲۲ ق، ص ۲۰۰).

این پژوهش، با استناد به آیات قرآن کریم و در پرتو تفاسیر با رویکرد کلامی، به بررسی صفت «حیات» و نحوه انتساب آن به خداوند در قرآن می‌پردازد. هدف اصلی، تبیین دیدگاه‌های مختلف درباره مفهوم حیات الهی و تعیین جایگاه آن در نظام اعتقادی اسلام است. برای نیل به این هدف، از تفاسیر برجسته و تأثیرگذار فریقین استفاده شده است؛ تفاسیری که با توجه به عمق محتوایی و تنوع رویکردهای کلامی، بستر مناسبی برای تحلیل مفهومی و تطبیقی این صفت فراهم می‌کنند. تفاسیر منتخب این پژوهش، به ترتیب تاریخی عبارت است از: «جامع البیان»، «التبیان»، «مجمع البیان»، «کشاف»، «تفسیر کبیر»، «انوار التنزیل»، «الجامع لأحكام القرآن»، «محاسن التأویل»، «المنار»، «فی ظلال القرآن»، «التحریر و التنبیر»، «تفسیر مراغی»، «المیزان»، «من وحی القرآن» و «تسنیم».

این مجموعه تفاسیر به سبب جایگاه ممتاز در میان آثار تفسیری فریقین، تنوع رویکردهای کلامی، تحلیل‌های عقل‌گرایانه و جامعیت محتوایی برگزیده شده‌اند. علاوه بر این، این آثار نه تنها پایه‌گذار بسیاری از دیدگاه‌های تفسیری متأخر به‌شمار می‌آیند، بلکه به دلیل استقلال فکری، عمق تحلیلی و نفوذ گسترده در سنت تفسیر اسلامی، نقش محوری در شکل‌گیری مباحث کلامی ایفا کرده‌اند. بنابراین، بررسی و تحلیل این منابع امکان دستیابی به فهمی دقیق، جامع و تطبیقی از مفهوم حیات الهی در قرآن کریم را فراهم می‌سازد.

در نتیجه، این پژوهش به دنبال پاسخ به سؤال‌های زیر است:

- دیدگاه مفسران چیست و چگونه می‌توان آن‌ها را با ملاحظه اشتراک‌ها و افتراق‌هایشان دسته‌بندی کرد؟

- این دیدگاه‌ها به چند دسته تقسیم می‌شوند و چه نظریه‌هایی در این زمینه مطرح شده است؟
- نقدهای وارده بر این دیدگاه‌ها چیست و دیدگاهی که مبتنی بر ادله قرآنی و تحلیل باشد، چگونه می‌تواند ارائه شود؟

روش تحقیق در این پژوهش، در مرحله گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای، در استناد به داده‌ها از نوع اسنادی، و در تجزیه و تحلیل داده‌ها از نوع تحلیل محتوا (تطبیقی - انتقادی) است. این پژوهش بر آن است که مفهوم حیات الهی را در ارتباط با آیات قرآن کریم بررسی نموده و جایگاه آن را در نظام معارف الهی روشن سازد. در این خصوص، ابتدا تحلیل جامعی از کاربردهای قرآنی واژه «حیات» و مشتقات آن ارائه شده و سپس دیدگاه‌های مفسران در توجیه انتساب این صفت به خداوند بررسی می‌گردد. هدف نهایی پژوهش، ارزیابی - انتقادی این دیدگاه‌ها، تحلیل استدلال‌های ارائه شده و در صورت امکان، دستیابی و ارائه دیدگاه دقیق‌تر و مستدل‌تری در این زمینه است تا به درکی صحیح‌تر از مفهوم حیات الهی در نظام معارف اسلامی دست یابد.

پیشینه پژوهش

جوادی آملی (۱۳۹۹) در جلد پانزدهم مجموعه‌ی «تفسیر موضوعی قرآن کریم»، به حیات حقیقی انسان در قرآن پرداخته است. این اثر در دو بخش و پنج فصل، موضوعاتی چون حیات متألّهانه انسان، مرزهای حقیقت و اعتبار در حیات انسان، آموزه‌های اخلاقی قرآن برای تضمین حیات حقیقی انسان، مبادی لازم در نقد انسان‌شناسی و صورت‌پردازی انسان در اندیشه‌ی برخی از مکاتب را مورد بررسی قرار می‌دهد.

الهامی نیا (۱۳۸۴) در پژوهش خود به بررسی انواع حیات در قرآن می‌پردازد و هفت نوع حیات از جمله حیات طیبیه، اخروی، ملکوتی، و لاهوتی را معرفی می‌کند که فراتر از سه نوع حیات مورد بحث در علوم

تجربی (نباتی، حیوانی، انسانی) هستند. علاوه بر این، قرآن در مورد حیات نباتی، حیوانی، و انسانی نیز نکات بدیعی ارائه می‌دهد که از جمله آن‌ها می‌توان به صفات ویژه درختان و ارتباط حیوانات با پیامبران اشاره کرد. عباس آبادی عربی و همکاران (۱۴۰۰) مفهوم حیات را از دیدگاه صدرالمآلهین بررسی کردند. آن‌ها نشان دادند که ملاصدرا با تکیه بر اصول فلسفی خود، حیات را مبدأ ادراک و فعل می‌داند و معتقد است که حیات حقیقتی تشکیکی است که در تمام هستی جریان دارد. این دیدگاه با آیات قرآن کریم که به تسبیح عمومی موجودات اشاره دارد، همسو و قابل اثبات است و با فلسفه‌های پیشین که حیات را محدود به انسان و حیوان می‌دانستند، تفاوت دارد.

منصوری نوری و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش خود، رابطه‌ی صفت حیات خدای متعال با سایر صفات الهی را از منظر فخر رازی بررسی کردند. آن‌ها نشان دادند که فخر رازی، حیات را محوری‌ترین صفت الهی می‌داند که علم و قدرت، اراده، سمیع و بصیر و کلام، همگی به نوعی به آن وابسته هستند و بدون آن به عرصه وجود نمی‌آیند.

با این حال، تاکنون پژوهش مستقل و جامعی که به تحلیل معناشناختی «حیات» الهی در قرآن با رویکرد تفسیر کلامی بپردازد و این مفهوم را به عنوان یکی از صفات خبریه الهی مورد بررسی قرار دهد، انجام نشده است. هدف این پژوهش، رفع خلأ علمی موجود است و در پی بررسی تطبیقی مفهوم حیات الهی در تفاسیر فریقین و دیدگاه کلامی مفسران است تا تفاوت‌ها و شباهت‌های این رویکردها را روشن سازد و تصویری دقیق و قابل استفاده در مطالعات اسلامی ارائه دهد.

۱. مفهوم ریشه واژه «حی» و حیات در لغت

«حی» از ریشه «ح ی ی» (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۲۵) و در لغت به معنای زنده و ضد مرگ است. این معنا در منابع معتبر لغت عرب (ابن منظور، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۲۱۲؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۱۱۷؛ جوهری، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۲۳۲۳) مورد تأکید قرار گرفته است. برخی دیگر از لغت‌شناسان، آورده‌اند که «حی» دو ریشه دارد: یکی به معنای «حیاء» که در مقابل بی‌شرمی قرار می‌گیرد و ریشه دیگر به معنای زندگی و «حیوان»، که در مقابل مرگ و مردن است. به علاوه، باران نیز «حی» نامیده می‌شود، زیرا موجب حیات زمین می‌گردد. به شتری که فرزندش به ندرت می‌میرد، «مُحی» یا «مُحِیَّة» گفته می‌شود (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۲۲؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۲۵).

راغب (۱۴۱۲ ق) در تحلیل معنای «حیات»، آن را دارای مراتب و وجوه مختلفی می‌داند و تأکید می‌کند که حیات مطلق و بدون مرگ، تنها ویژه خداوند است و مرگ در مورد این نوع از حیات معنا ندارد. او میان دو نوع «حیوان» تمایز قائل می‌شود: یکی حیاتی که با حس و ادراک همراه است و دیگری حیاتی ابدی و

پایدار (ص ۲۶۸). بر همین اساس، ترکیب‌های قرآنی مرتبط با «حیات» به صورت غالب، ناظر به زندگی در برابر مرگ هستند و زندگی را نیرویی پویا، متصل و رشد یابنده می‌دانند که با طراوت و بقاء همراه است (جبل، ۲۰۱۰ م، ج ۱، ص ۳۵۸). در ادامه، تفاوت‌های مهمی میان مفاهیم مرتبط با زندگی مطرح شده است؛ از جمله اینکه «حیّ» با «حیوان» تفاوت دارد، چراکه حیوان به موجودات دارای جنس اشاره دارد، در حالی که خداوند جنس ندارد. همچنین «عیش» به جنبه‌های مادی زندگی مانند خوردن و آشامیدن مربوط می‌شود و نه به خود حیات، و «روح» نیز به صورت مطلق، نشانه‌ای از زندگی است، نه عین آن، زیرا زندگی مفهومی مستقل و عرضی به‌شمار می‌رود (عسکری، ۱۹۹۸ م، ج ۱، صص ۱۰۲-۱۰۳).

بررسی دیدگاه لغت‌شناسان نشان می‌دهد که واژه «حیّ» در عربی مفهومی گسترده‌تر از زندگی فیزیکی دارد و به معنای «زنده» در برابر مرگ است؛ اما کاربردهایی چون عامل حیات‌بخش نیز دارد. در بُعد طبیعی، به نیرویی اشاره دارد که رشد، ادراک، حرکت و تداوم را ممکن می‌سازد. نسبت دادن «حیات» به خداوند، مفهومی بی‌مانند و فراتر از زندگی معمول را تداعی می‌کند. همچنین، تمایز آن با واژگانی مانند «حیوان»، «عیش» و «روح» نشان‌دهنده تنوع معانی آن است. در نهایت، حیات مفهومی پویا، جاری و چندبُعدی است که هم در سطح مادی و هم الهی نقش دارد.

۲. کاربرد واژه از ریشه «حیات» و «حیّ» درباره خدا در قرآن کریم

حیات در قرآن کریم مفهومی گسترده و فراگیر دارد و در حدود ۱۷۰ مرتبه در زمینه‌ها و عناوین مختلف به کار رفته است. این مفهوم، گاه به حیات زمینی و گیاهان اشاره دارد، همان‌طور که در آیه شریفه «يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا» (روم: ۱۹) مشاهده می‌شود؛ گاه به حیات جانوران، نظیر درخواست حضرت ابراهیم (ع) که می‌فرماید: «رَبِّ ارْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى» (بقره: ۲۶۰)؛ و گاه به حیات انسان، همان‌طور که در آیه «وَهُوَ الَّذِي أَحْيَاكُمْ» (حج: ۶۶) آمده است. علاوه بر این، حیات در معنای مطلق حیات و ممات نیز به کار رفته است؛ چنان‌که در آیه «يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيتِ» (روم: ۱۹) اشاره شده است. همچنین، مفهوم حیات معنوی در آیه «اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ» (انفال: ۲۴) مورد تأکید قرار دارد.

در نهایت، حیات آخرت نیز در آیه «وَأِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ» (عنکبوت: ۶۴) بیان شده است. در آیات گوناگون قرآن، مفهوم حیات درباره خداوند به دو گونه مطرح شده است: گروهی به جلوه‌های فعالیت و احیاء او در جهان خارج اشاره دارند و گروهی دیگر به ذات مقدس او بازمی‌گردند که با صفت «حیّ» توصیف شده است. در ادامه، به تبیین و بررسی این دو بُعد از حیات الهی خواهیم پرداخت.

حیات به عنوان فعل الهی: خداوند در حدود ۴۳ آیه به عنوان «احیاءگر» و «زندگی‌بخش» معرفی شده و این عمل به عنوان فعل خاص او مورد تأکید قرار گرفته است. آیات تأکید دارند که احیا و اماتة تنها در دستان

خداوند است؛ در حالی که در برخی موارد به قدرت پیامبران در احیای مردگان به اذن الهی اشاره می‌شود. این مفهوم در قرآن فراتر از حیات انسانی و شامل احیای طبیعت و زمین‌های مرده نیز می‌شود که همگی نشانه‌های فعل الهی در جهان هستی هستند.

جدول شماره ۱: آیات مربوط به حیات به عنوان فعل خداوند

ردیف	فعل	نشانی	دفعات تکرار
۱	يُحْيِي	(البقرة: ۲۸)، (البقرة: ۷۳)، (البقرة: ۲۵۸)، (البقرة: ۲۵۹)، (آل عمران: ۱۵۶)، (الأعراف: ۱۵۸)، (الأنفال: ۲۴)، (التوبة: ۱۱۶)، (يونس: ۵۶)، (الحج: ۶)، (الحج: ۶۶)، (المؤمنون: ۸۰)، (الشعراء: ۸۱)، (الروم: ۱۹)، (الروم: ۲۴)، (الروم: ۴۰)، (الروم: ۵۰)، (يس: ۷۸)، (يس: ۷۹)، (غافر: ۶۸)، (الشورى: ۹)، (الدخان: ۸)، (الجاثية: ۲۶)، (الأحقاف: ۳۳)، (الحديد: ۲)، (الحديد: ۱۷) و (القيامة: ۴۰)	۲۷
۲	أَحْيَا	(البقرة: ۲۸)، (البقرة: ۱۶۴)، (البقرة: ۲۴۳)، (النحل: ۶۵)، (الحج: ۶۶)، (العنكبوت: ۶۳)، (فصلت: ۳۹)، (الجاثية: ۵)، (النجم: ۴۴)	۹
۳	نَحْيِي	(الحجر: ۲۳)، (النحل: ۹۷)، (يس: ۱۲)، (ق: ۴۳) و (الفرقان: ۴۹)	۵
۴	مُحْيِي	(الروم: ۵۰) و (فصلت: ۳۹)	۲

حیات به عنوان صفت الهی: خداوند در ۵ آیه قرآن کریم با عبارت «حَيَّ» توصیف شده است. این صفت، که به معنای زنده و دارنده حیات است، در سه آیه همراه با صفت «قَيُّوم» و در دو آیه دیگر بدون آن به کار رفته است.

جدول شماره ۲: آیات مربوط به حیات به عنوان صفت خداوند

ردیف	متن آیه	نشانی	عبارات مرتبط با "حَيَّ" و نقش آنها
۱	«اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ...»	بقره: ۲۵۵	«الْقَيُّومُ» پاینده و قوام‌بخش هستی «لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ» بی‌نیازی از خواب و چرت، نشانه کمال حیات «وَسِعَ كُرْسِيُّهُ» گستردگی قدرت، ناشی از حیات مطلق
۲	«اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ»	آل عمران: ۲	«اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» حیات خداوند به یگانگی او مرتبط است «الْقَيُّومُ» استواری و پایداری هستی
۳	«هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ»	مؤمن: ۶۵	«لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» تأکید بر یگانگی زنده‌ای که مستحق عبادت است «فَادْعُوهُ» دستور به دعا کردن، نشان‌دهنده قدرت و حیاتی ازلی و پاس‌خگو

۴	«وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَ سَبِّحْ بِحَمْدِهِ»	فرقان: ۵۸	• «لَا يَمُوتُ» نفی مرگ، یعنی حیات خداوند ابدی است • «وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ» امر به تسبیح، که مرتبط با درک عظمت حیات خداوند است
۵	«وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا»	طه: ۱۱۱	• «عَنْتِ الْوُجُوهُ» فروتنی و خشوع در برابر حیات مطلق الهی • «الْقَيُّوم» قوام‌بخش هستی که نشان‌دهنده استمرار حیات اوست • «وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا» ارتباط میان عدالت و زنده بودن حقیقی خداوند

۳. سیر تاریخی دیدگاه مفسران فریقین درباره مفهوم حیات الهی

این پژوهش با بررسی تاریخی تفاسیر برجسته، به دنبال درکی جامع از مفهوم «حیات الهی» و جایگاه آن در باورهای اسلامی است. با اتکا به عمق مباحث کلامی و استدلالی این تفاسیر، سیر تحول اندیشه در این حوزه را ترسیم کرده و از تکرار دیدگاه‌های مشابه پرهیز شده است. هدف‌نهایی، تحلیل و تبیین دیدگاه‌های گوناگون درباره حیات الهی و نقش آن در نظام اعتقادی اسلام، بر اساس ترتیب تاریخی منابع تفسیری است. در ادامه، دیدگاه‌های مختلف مفسران درباره معنای «حی» و «حیات الهی» در قرآن، از رویکردهای روایت‌محور تا عقل‌گرای فلسفی، مورد بررسی قرار می‌گیرد. برخی مفسران بر جاودانگی و قیومیت الهی تأکید دارند، گروهی دیگر آن را صفتی ذاتی و بنیاد سایر صفات می‌دانند، و شماری نیز حیات الهی را منشأ علم، اراده و قدرت معرفی کرده‌اند. این دیدگاه‌ها به صورت خلاصه در جدولی ارائه خواهد شد تا مقایسه و تحلیل آن‌ها آسان‌تر گردد.

جدول شماره ۳: خلاصه دیدگاه مفسران در بررسی نسبت حیات به خداوند

ردیف	نام مفسر	دیدگاه‌ها	آدرس
۱	طبری (۲۲۴-۳۱۰ ق)	دائمی، بی‌آغاز، بی‌پایان و عاری از فنا و مرگ	طبری، ۱۴۲۲ ق، ج ۴، ص ۵۲۷/ ج ۵، صص ۱۷۵-۱۷۷/ ج ۲۰، ص ۳۵۶
۲	طوسی (۳۸۵-۴۶۰ ق)	دارای علم و قدرت	طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۰۶/ ص ۳۸۹
		منشأ استحقاق پرستش	ص ۳۹۰
		توانایی درک و آگاهی	ص ۳۸۹
		استواری در تدبیر و وجود	ص ۳۹۰
		منبع افعال حکیمانه و علم	ج ۷، ص ۲۱۱
		وجودی فناپذیر و منبع توکل	ص ۵۰۱
۳	طبرسی (۴۶۸-۵۴۸ ق)	زنده‌ای تدبیرکننده و روزی‌دهنده	طبرسی، ۱۴۰۸ ق، ج ۲، ص ۶۹۶
		زنده‌ای مستقل و نگهدارنده جهان	ص ۶۹۶
		نام اعظم خداوند	ص ۶۹۶

		زنده‌ای بدون علت و بنیان، قائم به ذات	ص ۶۲۷
۴	زمخشری (۴۷۶-۵۳۸ ق)	بقا و مصونیت از فنا	زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۲۹۹
		عالم و قادر بودن	ص ۲۹۹
		استحقاق توکل مطلق	ج ۳، ص ۲۸۸
۵	بیضاوی (...-۶۹۱ ق)	وجودی پایدار، غیر قابل زوال و ذاتی	بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۱، ص ۱۵۳/ ج ۵، ص ۶۲
		قدرت و علم	ج ۱، ص ۱۵۳
		مبرا بودن از ضعف، فنا و تغییر	ج ۱، ص ۱۵۳/ ج ۴، ص ۱۲۹
		یگانگی در الوهیت و قیومیت	ج ۱، ص ۱۵۵
		مبنای توکل	ج ۴، ص ۱۲۹
۶	فخر رازی (۵۴۳-۶۰۶ ق)	کمال مطلق و مصونیت از نقص و فنا	فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۷، ص ۹
		زنده، آگاه و فعال بودن	ص ۶
		وابسته نبودن و واجب‌الوجود بودن	ص ۵
		عدم مرگ و بقای مطلق	ص ۱۳۰
		اسم اعظم و جامع صفات الوهی	صص ۵-۶
		مبنای توکل و اخلاص	ج ۲۴، ص ۴۷۶/ ج ۲۷، ص ۵۳۰
۷	قرطبی (۵۸۰-۶۷۱ ق)	اسم اعظم	قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۲۷۱
		باقی و جاودان	ج ۳، ص ۲۷۱/ ج ۱۵، ص ۳۲۸
		قدرت در تدبیر و مدیریت جهان	ج ۳، ص ۲۷۱
۸	رشید رضا (۱۲۴۴-۱۳۱۴ ق)	مبدأ علم و قدرت	رشید رضا، ۱۴۱۴ ق، ج ۳، ص ۲۴
		جاودانگی و بقاء ذاتی (محمّد عبده)	ج ۳، ص ۲۳/ ص ۲۷
		ذاتی و ابدی	صص ۲۷-۲۸
۹	مراغی (۱۳۰۰-۱۳۷۱ ق)	مبدأ علم و اراده	مراغی، بی‌تا، ج ۱۹، ص ۹۲
		قدرت در تدبیر و مدیریت عالم	ج ۳، ص ۱۴/ ج ۱۹، ص ۹۴
		جاودان و فناپذیر	ج ۲۴، ص ۹۰
۱۰	قاسمی (۱۲۸۳-۱۳۳۲ ق)	جاودان و پایدار	قاسمی، ۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۱۸۹/ ج ۷، ص ۴۳۴/ ج ۸، ص ۳۱۸
۱۱	سید قطب (۱۳۲۴-۱۳۸۷ ق)	ازلی، ابدی و مستقل	سید قطب، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۲۸۶
		شایسته توکل	ج ۵، ص ۲۵۷۵
		سزاوار پرستش	صص ۳۰۹۴-۳۰۹۵
۱۲	علامه طباطبایی (۱۳۲۱-۱۴۰۲ ق)	ثبات و پایداری	طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۲، ص ۲۱۸
		ذاتی، مستقل و فناپذیر	ص ۳۲۰
		قیام مطلق بر عالم هستی	ج ۳، ص ۶
		احاطه علمی و سلطه مطلق	ج ۱۴، ص ۲۱۲

		حیات در مقام وکالت و تدبیر	ج ۱۵، ص ۲۳۲ / ج ۱۷، ص ۳۴۶
۱۳	ابن عاشور (۱۲۹۶- ۱۳۹۳ ق)	نیروی ادراک و تصرف	ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۲، ص ۴۹۳
		ذاتی مستقل و بی نیاز	ج ۲، ص ۴۹۳
		کمال مطلق و جامع صفات	همان
		نیروی بقا و ادراک مطلق	ج ۱۶، صص ۱۸۴ - ۱۸۵
		بقای مطلق و ثبات دائمی	ج ۱۹، ص ۸۰
		مبنای توکل و تدبیر	همان
		حیات حقیقی و نشانه توحید	ج ۲۴، ص ۲۳۷
		مطلق و غیرزوال پذیر	فضل الله، ۱۴۳۹ ق، ج ۲، ص ۴۱۸
۱۴	فضل الله (۱۳۱۴-۱۳۸۹ ق)	تدبیر و قیومیت	ص ۴۲۰
		مطلق و جاویدان	ج ۳، ص ۱۱
		قائم بالذات	ج ۱۲، ص ۱۷۷
		منشأ حیات دیگران	ج ۱۳، ص ۳۳۳
		نامحدود و ذاتی	جوادی آملی، ۱۴۳۶ ق، ج ۱۲، ص ۱۱۴
۱۵	جوادی آملی (۱۳۵۱ ق)	علت ادراک و فعل	ص ۱۱۵
		حیات الهی، منشأ قیومیت	ص ۱۱۷
		منزه بودن از خواب و مرگ	صص ۱۱۸-۱۱۹
		اساس توحید	ص ۱۲۱

۴. بررسی و تطبیق دیدگاه مفسران فریقین بر اساس جریان‌های تفسیری در مورد حیات الهی

باتوجه به دیدگاه‌های مفسران شاخص که در جدول ارائه شد، این بخش به بررسی و تطبیق دیدگاه‌های مفسران فریقین (شیعه و اهل سنت) درباره «حیات الهی» می‌پردازد. مفسران هر گروه با رویکردهای خاص خود، ابعاد متنوع و گاه متفاوتی از این صفت بی‌همتای خداوند را تبیین کرده‌اند.

به‌طورکلی، دیدگاه مفسران شیعه و اهل سنت در بسیاری از نکات اساسی درباره مفهوم «حیات الهی» مشترک است؛ هر دو گروه حیات خداوند را صفتی ذاتی، ازلی، پایدار و فناپذیر می‌دانند. این صفت نشان‌دهنده کمال مطلق، قدرت، علم و تدبیر بی‌وقفه او در جهان هستی است و دلیل شایستگی خداوند برای پرستش و توکل مطلق به‌شمار می‌آید. با این حال، در بیان و تأکیدها، تفاوت‌هایی مشاهده می‌شود:

رویکرد مفسران شیعه: این مفسران با رویکردی فلسفی و حکمی، حیات الهی را نه تنها به معنای

زنده بودن، بلکه به‌عنوان منشأ قیومیت، ادراک، فعل خداوند و توانایی درک و آگاهی تبیین می‌کنند. آن‌ها حیات الهی را مبنای توحید، عبادت خالص، استمرار تدبیر جهان، استواری در تدبیر و وجود، منبع افعال حکیمانه و علم، و وجودی فناپذیر و منبع توکل می‌دانستند. همچنین آن را نام اعظم خداوند و زنده‌ای بدون علت و بنیان، قائم به ذات معرفی می‌کردند. حیات الهی از منظر این مفسران، علت ادراک و فعل، منشأ حیات دیگران،

علم، قدرت و تدبیر	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
منشأ قیومیت و استواری خداوند	-	+	-	+	-	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+
کمال مطلق و مصونیت از نقص	-	+	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-
اسم اعظم و جامع صفات	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-
قائم به ذات، مستقل از هر چیز	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-

حیات جاودانه، ازلی و بی‌زوال

مفهوم «حیات» در توصیف ذات الهی نباید تنها به معنای «بقاء» یا دوام صرف وجود محدود شود؛ چراکه این تقلیل باعث از دست رفتن عمق و غنای معنای حیات الهی می‌شود و از جنبه‌های فعال، دانشی و تدبیری آن غفلت می‌گردد. قرآن کریم با عبارت «لَا يَمُوتُ» به صراحت بیان می‌کند که خداوند فناپذیر نیست و وجود او پایان‌پذیر نمی‌باشد. این آیه نشانگر بقاء جاودانه خداوند است و به صورت ضمنی مفهوم ازلی بودن ذات الهی را مطرح می‌کند؛ چراکه اگر خداوند فناپذیر نباشد، به معنای بی‌آغاز بودن اوست. از سوی دیگر، واژه «الْقَيُّومُ» که به معنای «حیّ قائم به ذات» است، تأکیدی بر استمرار و ابدیت حیات خداوند دارد.

این واژه برخلاف «لَا يَمُوتُ» که جنبه‌ای منفی دارد (عدم مرگ)، تأکید بر ویژگی مثبت خودبه‌خودی و استقلال وجودی خداوند است. ترکیب این دو واژه در قرآن، تصویری از حیات الهی ارائه می‌دهد که هم ازلی (بی‌آغاز) و هم سرمدی (بی‌پایان) است. این دیدگاه بر جنبه‌ای بنیادین از مفهوم خداوند، یعنی بی‌نیازی او از زمان و فناپذیری، تأکید می‌کند. استناد به آیاتی نظیر «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ...» (بقره: ۲۵۵)، «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ» (آل عمران: ۲)، «وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا» (طه: ۱۱۱) و «الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ» (فرقان: ۵۸) نیز پشتوانه‌ای متنی برای این برداشت فراهم می‌آورد. این درک از حیات الهی، مبنایی برای توکل و اعتماد مطلق به خداوند را شکل می‌دهد. از منظر کلامی، حیات به صفتی اطلاق می‌شود که استمرار وجود موجودی را بر ذات خود استوار می‌کند؛ به عبارت دیگر، حیات خداوند وابسته به ذات و جوهر وجودی اوست و بقاءش به ذات خودش بازمی‌گردد. این نکته، خداوند را از مخلوقات متمایز می‌کند که بقایشان وابسته به علل و عوامل خارجی است.

در بررسی دقیق‌تر واژه‌ها، «الْقَيُّومُ» به عنوان صفتی مستقل و تأسیسی شناخته می‌شود که دلالت بر حیات ذات‌محور دارد؛ اما «الَّذِي لَا يَمُوتُ» را می‌توان صفت تأکیدی دانست که مفهوم حیات مطلق را برجسته می‌کند و معنای جدیدی به آن نمی‌افزاید. به عنوان مثال، در زبان فارسی نیز اگر بگوییم «او زنده است و نمی‌میرد»، «نمی‌میرد» بیشتر تأکیدی بر همان «زنده بودن» است، نه صفتی مستقل و جدا. اگرچه قرآن به طور مستقیم از ازلی بودن خداوند سخن نمی‌گوید؛ استدلال فلسفی و کلامی بر پایه ملازمه میان ابدیت و ازلیت،

نشان می‌دهد که عدم مرگ و فناپذیری خداوند مستلزم بی‌آغاز بودن اوست. یعنی اگر وجود خداوند ازلی نباشد، باید آغاز زمانی برای او متصور بود که این با صفت «لَا یَمُوتُ» ناسازگار است. این قیاس فلسفی، ضمن تأیید استدلال‌های قرآنی، نکته مهمی درباره نسبت خداوند با زمان و وجود مطرح می‌کند.

در نهایت، باید توجه داشت که حیات الهی صرفاً دوام وجود نیست، بلکه شامل همه ابعاد فعلیت، علم، قدرت، و تدبیر مستمر است. این ابعاد، حیات خداوند را به گونه‌ای چندبُعدی تبدیل می‌کند که فراتر از حیات موجودات زنده فیزیکی است. برای مثال، موجودات زنده‌ای مانند انسان‌ها دارای حیات با مظاهر فیزیکی مثل تنفس و حرکت هستند؛ اما خداوند با فقدان این مظاهر فیزیکی، به دلیل جوهر فناپذیر خود، «حی» نامیده می‌شود. بنابراین، مفهوم حیات در الهیات باید جامع و غنی در نظر گرفته شود که هم بقاء ازلی و سرمدی و هم فعلیت مستمر، علم و قدرت خداوند را دربرگیرد و تصویری کامل و صحیح از حیات الهی ارائه شود.

حیات به معنای علم، قدرت و تدبیر

مفهوم «حیات» در زبان عربی به معنای «زنده بودن» در برابر «مرگ» است و این معنای ابتدایی به صورت عمده به مظاهر محسوس و ویژگی‌های مادی زندگی مانند رشد، حرکت و تنفس اشاره دارد. این تعریف لغوی حیات، در ارتباط با مخلوقات و موجودات طبیعی کاربرد دارد و به صفات فیزیکی و قابل مشاهده زندگی محدود می‌شود. با این حال، در حوزه فلسفه و کلام، برخی فلاسفه مفهوم حیات را فراتر برده و آن را شامل صفاتی همچون «علم» و «قدرت» الهی می‌دانند که به واسطه آن‌ها موجود زنده قادر به اداره، تغییر و شناخت است. این تعمیم بر پایه استدلال‌های عقلی و فلسفی صورت می‌گیرد و از معنای صرف لغوی فراتر می‌رود.

با نگاهی دقیق‌تر به نمونه‌های طبیعی، می‌توان گفت گیاهان دارای رشد و فعل و انفعالات زیستی هستند اما فاقد آگاهی ذهنی و علم به معنای واقعی آن‌اند. حیوانات دارای علم و قدرت غریزی هستند که در حد محدودی به حیات آن‌ها معنا می‌بخشد و انسان‌ها با بهره‌مندی از عقل و تجربه، شکل کامل‌تر و پیچیده‌تری از حیات را دارا می‌باشند که علاوه بر زندگی مادی، شامل علم، ادراک و قدرت تصمیم‌گیری است. از این منظر، حیات به عنوان ترکیبی از علم، قدرت و قابلیت رشد و تغییر در مخلوقات وجود دارد. اما این تعریف، هنگامی که درباره ذات خداوند مطرح می‌شود، با مشکل اساسی مواجه می‌شود؛ زیرا خداوند نه نیازی به رشد دارد و نه علم و قدرت او محدود یا نسبی است. علم خداوند مطلق، کامل و غیرمخلوق است و شعور یا تجربه او به هیچ وجه قابل قیاس با مخلوقات نیست. بنابراین، صفات محدود و متغیری که در مخلوقات دیده می‌شود؛ همچون شعور مخلوقی و تجربه نسبی، در ذات خداوند وجود ندارند.

این تفاوت بنیادین نشان می‌دهد که نمی‌توان تعاریف حیات مادی و مخلوقی را به حیات الهی تعمیم داد. واژه «الْقَیُّوم» در قرآن کریم به عنوان صفتی مستقل و متمایز از سایر صفات الهی به کار رفته است که دلالت

بر حیات ذات‌محور و خودبه‌خودی خداوند دارد؛ یعنی خداوند حیات و وجود خود را از ذات خود دارد و استمرار وجود او وابسته به هیچ عامل خارجی نیست. تدبیر که به معنای اداره و نظم بخشیدن به جهان است؛ به‌عنوان نتیجه و فرآیند علم و قدرت خداوند مطرح می‌شود و نه صفتی مستقل و جدا؛ لذا حاکی از آن است که وجود علم و قدرت در خداوند مستلزم تدبیر است و تدبیر بدون آن دو، قابل تصوّر نیست. بنابراین، در این دیدگاه حیات الهی مرکب از علم و قدرت مطلق است که منشأ و اساس تمامی فعل و انفعالات عالم می‌باشد. برای درک بهتر، می‌توان درختی را مثال زد که ریشه آن «حیات» است و از آن علم و قدرت، یعنی توانمندی‌ها و فعل و انفعالات زیستی، منشعب می‌شود. به‌همین ترتیب، حیات خداوند منشأ علم و قدرت مطلق است و از طریق این دو صفت می‌توان به وجود حیات الهی پی‌برد و نقش فعال و تدبیری آن را در جهان مشاهده کرد.

این تحلیل هرچند با معنای لغوی «حیات» که به مظاهر فیزیکی محدود است مطابقت کامل ندارد؛ اما برای فهم دقیق‌تر ذات خداوند و تبیین صفات کمالیه او ضروری و کارآمد است. همچنین، در متون دینی و فلسفی واژگان بار معنایی گسترده‌تر و روحانی‌تری دارند که فراتر از معنای لغوی آن‌هاست. به‌عنوان نمونه، واژه «نور» در قرآن به معنای روشنایی مادی است اما در آیه «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (نور: ۳۵) به حقیقت مطلق و روشن‌کننده کل هستی اشاره دارد که هم به‌صورت مجازی و هم به‌عنوان حقیقت اساسی به کار رفته است. نمونه دیگر، واژه «میزان» در عبارت «وَالْمِيزَانِ وَمَا أَلْفَتْهُ النَّفُوسُ» به معنای «و میزان (عدل و سنجش) و آنچه جان‌ها به آن انس گرفته‌اند» است که علاوه بر معنای ترازو، نماد عدالت دقیق الهی و تعادل کامل در نظام هستی محسوب می‌شود و عبارت «وَمَا أَلْفَتْهُ النَّفُوسُ» بر هماهنگی و اتصال موجودات در نظام عدالت الهی دلالت دارد. این نمونه‌ها گواهی بر این حقیقت هستند که معانی واژه‌ها در قرآن علاوه بر معنای لغوی، بار فلسفی و کلامی عمیقی نیز دارند.

در باب الفاظ متشابه قرآن، که در اصل الفاظ بر ارواح معانی وضع شده‌اند و خصوصیت‌های مصادیق گوناگون در وضع الفاظ بر معانی در نظر گرفته نشده است. در این نظریه مراد از روح معنا یا ارواح معانی که موضوع له حقیقی الفاظ دانسته می‌شود همین معنای مشترک در میان مصادیق گوناگون است (شیواپور، ۱۳۸۹). در نتیجه، باتوجه به این تحلیل‌ها، معنای لغوی «حیات» که به زنده بودن و داشتن مظاهر مادی محدود است؛ نمی‌تواند تمامیت مفهوم «حیات الهی» را پوشش دهد.

از منظر نظریه روح معنا، صفت «حیات» درباره خداوند صرفاً به معنای مشترک «زندگی» در همه مصادیق اشاره دارد؛ اما حیات الهی یک حقیقت غیرمادی و مجرد است که به نحو حقیقی و بدون استعاره به خدا نسبت داده می‌شود. بنابراین، حیات خداوند را باید به‌صورت صفتی ازلی، سرمدی و مطلق تعریف کرد که شامل علم و قدرت بی‌نهایت و بی‌نیاز از زمان و تغییر است و منشأ تمامی فعل و انفعالات و تدبیر عالم می‌باشد؛

حتی اگر فاقد ویژگی‌های مادی مانند تحرک یا رشد باشد. این تعریف جامع و چندبُعدی از حیات الهی، تصویری فعال، کامل و پویا از خداوند ارائه می‌دهد که فراتر از محدودیت‌های معنای لغوی «حیات» است و نقش او را در تدبیر و اداره هستی به وضوح نشان می‌دهد.

حیات به‌عنوان منشأ قیومیت و استواری خداوند

این دیدگاه با تمرکز بر نقش حیات الهی به‌عنوان مبدأ قیومیت و استواری خداوند، بُعدی هستی‌شناختی به مفهوم حیات می‌بخشد و تبیین می‌کند که حیات خداوند زمینه‌ساز نگهداری و تدبیر مداوم عالم است؛ امری که عمق بیشتری به‌دراک ما از این صفت الهی می‌افزاید. ترکیب دو صفت «الْحَيُّ الْقَيُّومُ» به‌خوبی این ارتباط تنگاتنگ را نشان می‌دهد؛ به‌طوری که «حَیٌّ» دلالت بر وجود زنده و جاودان دارد و «قیوم» بر استمرار و استواری در نگهداری هستی تأکید می‌کند. با این حال، نقدی مشابه نقدهای وارد بر دیدگاه‌های پیشین در اینجا نیز قابل طرح است؛ زیرا اگرچه این تفسیر که «حیات» را منشأ «قیومیت» و استواری خداوند می‌داند، از نظر عقلی و فلسفی انسجام منطقی دارد؛ اما در استعمال لغوی واژه «حَیٌّ» به‌طور مستقیم به معنای «مبدأ قیومیت» به کار نرفته است. این برداشت بیشتر توسعه معنایی و تحلیلی است که بر مبانی کلامی و فلسفی تکیه دارد و نه بر معنای اولیه و صریح زبان عربی.

نکته مهم این است که در این دیدگاه «قیوم» به‌عنوان صفتی مستقل و جدا از «حَیٌّ» به‌درستی مورد بررسی قرار نگرفته است؛ زیرا هر دو واژه «حَیٌّ» و «قیوم» معنای مستقل خود را دارند؛ اما این دیدگاه تلاش می‌کند نشان دهد که «قیوم» یا صفتی توضیحی برای «حَیٌّ» است یا وصفی تابع و مرتبط با آن. برای اثبات اینکه «قیوم» صرفاً توضیحی بر «حَیٌّ» است و صفتی تأسیسی و جدید محسوب نمی‌شود، نیازمند دلیل منطقی و قرینه‌های متنی هستیم. بررسی کاربردهای واژه «حَیٌّ» در قرآن نشان می‌دهد که این واژه در سه مورد خاص همراه با «قیوم» به کار رفته است؛ «حَیٌّ» گاه به تنهایی آمده است؛ اما «قیوم» هرگز به تنهایی نیامده و همواره همراه با «حَیٌّ» بوده است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که «قیوم» در این موارد نقش توضیح‌دهنده و تفصیلی برای «حَیٌّ» دارد؛ اگرچه تمامی ابعاد «حَیٌّ» را شامل نمی‌شود.

پرسش کلیدی این است که آیا هر «حَیٌّ» الزاماً «قیوم» است و بالعکس، آیا هر «قیومی» لزوماً «حَیٌّ» است؟ پاسخ در سطح مفهومی نشان می‌دهد که هر «حَیٌّ» به لحاظ معنایی «قیوم» نیز هست، ولی برعکس آن صادق نیست؛ یعنی «قیوم» همواره صفتی تابع و ویژگی‌ای از «حَیٌّ» است. حداقل نتیجه‌ای که می‌توان گرفت این است که «قیوم» یکی از ویژگی‌های بارز «حَیٌّ» محسوب می‌شود. این دیدگاه با چنین مقدماتی از نظر فلسفی و کلامی قابل قبول است و می‌توان آن را تحلیلی منطقی و مستدل در حوزه معانی صفات الهی به‌شمار آورد.

حیات به عنوان کمال مطلق و مصونیت از نقص

این دیدگاه با پیوند دادن حیات الهی به مفهوم کمال مطلق و نفی هرگونه نقص، تصویری متعالی، منزّه و بی نقص از خداوند ارائه می دهد که تفاوت بنیادین میان حیات محدود و زوال پذیر مخلوقات و حیات ذاتی، کامل و ازلی خداوند را برجسته می سازد. این تمایز به ارتقای درک ما از الوهیت کمک می کند و استناد به آیه «وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ» (فرقان: ۵۸) به عنوان پشتوانه متنی این نگرش اهمیت دارد. با این حال، مهم ترین نقد وارد بر این دیدگاه، فاصله گرفتن آن از معنای لغوی و اولیه واژه «حیات» است؛ زیرا در زبان عربی، «حیات» به طور مستقیم به معنای کمال مطلق به کار نرفته و این تفسیر به صورت عمده نتیجه تلاش های فلسفی و کلامی برای تبیین صفات الهی، به ویژه در چارچوب مفهوم واجب الوجود و کمال مطلق است.

بنابراین، انتقال این معنای انتزاعی و فلسفی به معنای ملموس و عرفی «حیات» در زبان، با چالش هایی همراه است و در عمل این دیدگاه نوعی توسعه معنایی و تعمیم فلسفی بر مفهوم «حیات» به شمار می رود که در سطح زبان شناسی و استعمال روزمره عربی مستند و مستدل نیست. به عبارت دیگر، این تفسیر در حوزه معانی وجودی و فلسفی مطرح شده و از معنای اصیل و ابتدایی «حیات» فاصله گرفته است. افزون بر این، این نگرش در ماهیت خود بازگشتی به دیدگاه نخست است؛ زیرا هرگونه نقد و اشکالی که بر دیدگاه اولیه وارد بوده، به همان نسبت بر این دیدگاه نیز وارد می شود و نقدهای بنیادین دیدگاه اول، به طور مشابه بر این نگرش نیز صادق است. این واقعیت نشان می دهد که درک کامل حیات الهی نیازمند تعبیری فراتر از تعابیر فلسفی رایج است که ضمن حفظ دقت مفهومی، به معنای لغوی و کاربردهای روزمره واژه نیز توجه داشته باشد.

حیات به عنوان اسم اعظم و جامع صفات

این دیدگاه که حیات الهی را به مقام «اسم اعظم» و جامع صفات الهی ارتقا می دهد؛ بر وحدت و یگانگی ذاتی خداوند تأکید عمیقی دارد و حیات را نه به صورت صرف یک صفت، بلکه سرچشمه و پیوند دهنده تمام کمالات الهی معرفی می کند؛ از این رو، دارای عمق توحیدی بالایی است. با این حال، نقد اساسی بر این نگرش، فقدان پشتوانه لغوی و زبان شناسی قوی برای چنین تفسیر گسترده ای است؛ زیرا واژه «حیّ» در زبان عربی معنای جامع و همه جانبه ای ندارد که بتوان آن را به طور مستقیم به عنوان «اسم اعظم» و جامع تمامی صفات الهی تلقی کرد. ارتباط این واژه با مفهوم «اسم اعظم» به طور کلی بر پایه برداشت های عرفانی و کلامی استوار است و نه معنای صرف لغوی. لذا اثبات این تفسیر تنها از طریق تحلیل زبان شناسی بسیار دشوار و کم بنیان به نظر می رسد. براساس این دیدگاه، اگرچه «حیات» به عنوان یکی از صفات برجسته الهی مطرح می شود؛ اما در عین حال تنها بخشی از «اسم اعظم خداوند» به شمار می رود؛ چراکه «الله» به عنوان اسم اعظم، جامع همه صفات الهی است و بنابراین «حیات» نمی تواند جایگزین یا برابر با این جامعیت مطلق باشد.

از سوی دیگر، در متون دینی و عرفانی، «اسم اعظم» نامی است که همه ابعاد وجودی و کمالی خداوند را دربرمی‌گیرد؛ در حالی که «حیات» تنها به استمرار وجود و ناپذیری فنا اشاره دارد که اگرچه اهمیتی فراوان دارد؛ اما شامل صفاتی چون علم، قدرت، رحمت و حکمت نیست. همچنین، «الله» به عنوان جامع‌ترین و کامل‌ترین نام خداوند در قرآن و احادیث معرفی شده است و همه صفات الهی را به‌طور ضمنی در برمی‌گیرد. لذا اگر «حیات» را به عنوان اسم اعظم بپذیریم، این امر با آموزه‌های قرآنی و روایی تعارض می‌یابد. افزون بر این، از منظر منطق کلامی، اگر «حیات» اسم اعظم بود، دیگر نیازی به اسامی دیگر نبود و همه صفات باید در همین نام متجلی می‌شد، در حالی که تجربه دینی و فلسفی نشان می‌دهد صفات متعدد خداوند هر یک جایگاه و اهمیت خاص خود را دارند و هیچ صفتی به تنهایی جامع تمامی آن‌ها نیست. در نتیجه، باتوجه به محدودیت معنایی «حیات» و جامعیت مورد انتظار برای «اسم اعظم»، نمی‌توان «حیات» را به عنوان اسم اعظم خداوند پذیرفت و این موضع کاملاً با مبانی کلامی، فلسفی و آموزه‌های دینی سازگار است.

حیات ذاتی و قائم به ذات، مستقل از هر چیز

این دیدگاه که بر ذاتی و مستقل بودن حیات الهی تأکید دارد؛ تمایز بنیادین میان خالق و مخلوق را به‌طور دقیق و قابل قبولی تبیین می‌کند؛ چراکه بر اساس آن، حیات خداوند نه وابسته به علت یا عاملی بیرونی است و نه متغیر یا موقتی، بلکه ذاتی و قائم به ذات خویش است. این فهم از حیات الهی با اصل واجب‌الوجود بودن خداوند به‌طور کامل، سازگار است و بر بی‌نیازی مطلق او دلالت می‌کند؛ چراکه ذات خداوند به هیچ چیز خارج از خود وابسته نیست.

استناد به آیه «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ» (بقره: ۲۵۵) به‌طور خاص تأکید بر همین استقلال ذاتی حیات الهی دارد و نشان می‌دهد که خداوند حیّی است که وجود و استمرار آن نه از بیرون که از ذات خودش ناشی می‌شود. با این حال، باید توجه داشت که معنای «ذاتی و قائم به ذات» برای «حیات» در استعمال لغوی زبان عربی به صورت مستقیم مشاهده نمی‌شود؛ واژه «حیّ» در اصل تنها به معنای «زنده بودن» در مقابل «مرگ» به کار رفته و بار معنایی آن بیشتر محدود به مظاهر محسوس و مادی حیات است. بنابراین، مفهوم استقلال ذاتی حیات، در واقع یک استنتاج فلسفی و کلامی است که در چارچوب مباحث مربوط به واجب‌الوجود و کمال ذات الهی شکل گرفته است. این تعمیم به‌ویژه در جهت نفی هرگونه شباهت و مشابهت خداوند با مخلوقات است که در مقابل آن تنزیه ذات الهی از هر نقص و مشابهت مطرح می‌شود.

با وجود این، این دیدگاه در ارائه یک چارچوب روشن و دقیق درباره رابطه میان حیات ذاتی و سایر صفات وجودی خداوند دچار ابهام است و مرز میان تشبیه و تنزیه را به‌طور واضح تبیین نمی‌کند؛ به همین دلیل، فضای تفسیر و فهم دقیق این رابطه همچنان باقی می‌ماند. از منظر تطابق با سایر استدلال‌ها درباره معانی حیات،

این دیدگاه در مسیر تعمیم فلسفی مفهوم «حیات» قرار دارد که آن را فراتر از معنای لغوی و صرف مادی می‌داند و به ضرورت فهم وجودی و مستقل ذات الهی تأکید می‌کند. مانند سایر تعاریفی که «حیات» را با صفاتی چون «علم»، «قدرت»، «قیومیت» و «کمال مطلق» مرتبط می‌سازند؛ این معنا نیز یک تعمیم فلسفی و کلامی است که محصول استدلال‌های عقلی در مباحث اثبات واجب‌الوجود و ویژگی‌های آن است، نه عبارتی که به صورت مستقیم و صریح در زبان عربی یافت شود.

بنابراین، نقد اساسی بر این رویکرد همانند دیگر تعاریف گسترده «حیات»، آن است که این مفاهیم و تعاریف در معنای لغوی واژه «حیّ» وجود ندارد و بیشتر محصول فرآیندهای عقلانی و فلسفی است که در متن کلام اسلامی برای فهم عمیق‌تر ذات الهی به کار رفته‌اند. با این حال، این تعمیم‌ها برای تبیین دقیق‌تر تمایز میان خداوند و مخلوقات و نشان دادن استقلال کامل حیات الهی از هر نوع وابستگی و نقص، امری ضروری و کارآمد به‌شمار می‌روند.

جمع‌بندی ارزیابی و نقدها

بررسی‌های انجام‌شده پیرامون دیدگاه‌های مختلف درباره «حیات الهی» نشان می‌دهد که این مفهوم در قرآن و کلام اسلامی فراتر از معنای لغوی ساده «زنده بودن» است و در قالبی متعالی، چندبعدی و فلسفی گسترش یافته است. دیدگاه حیات به‌عنوان جاودانه، ازلی و بی‌زوال بر بنیاد بقاء مطلق ذات الهی تأکید دارد و مبنایی برای اعتماد و توکل بر خداوند فراهم می‌آورد؛ اما خطر تقلیل این مفهوم غنی به صرف «بقاء» می‌تواند باعث غفلت از جنبه‌های فعال، دانشی و قدرتمندانه حیات در تدبیر عالم شود. از سوی دیگر، دیدگاه حیات به‌معنای علم، قدرت و تدبیر، تصویری پویا و تأثیرگذار از حیات الهی ارائه می‌کند که با صفات کمالیه خداوند همسویی دارد، هرچند این تعبیر نیز بیشتر محصول استنتاجات فلسفی است تا معنای لغوی اولیه.

مفهوم حیات به‌عنوان منشأ قیومیت و استواری خداوند، بُعد هستی‌شناختی و تدبیرگرانه حیات را برجسته می‌سازد، اگرچه «قیوم» به‌طور مستقل در قرآن کمتر آمده و در اکثر موارد تابع «حیّ» است. همچنین، دیدگاه حیات به‌عنوان کمال مطلق و مصونیت از نقص، تصویری متعالی از ذات الهی ارائه می‌دهد اما فاصله قابل توجهی با معنای لغوی «حیات» دارد و در نهایت بازتابی از همان دیدگاه بقاء مطلق است. نگرش حیات به‌عنوان اسم اعظم و جامع صفات، گرچه از نظر کلامی عمیق و توحیدی است، لیکن پشتوانه لغوی محکمی ندارد و نمی‌تواند جایگزین جامع‌ترین نام خداوند یعنی «الله» شود. در نهایت، تعبیر حیات به‌عنوان ذات ذاتی و قائم به ذات و مستقل از هر چیز، تأکیدی بر بی‌نیازی مطلق خداوند است که از دل مباحث فلسفی و کلامی استخراج شده و بیش از معنای لغوی معمولی «حیات» گسترده است؛ اما همچنان با نقدهایی مشابه سایر دیدگاه‌ها روبروست.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین دقیق و نظام‌مند مفهوم «حیات الهی» از منظر مفسران برجسته فریقین و با رویکرد تفسیر کلامی انجام گرفت. تحلیل‌های انجام‌شده نشان داد که مفهوم حیات الهی فراتر از معنای لغوی و مادی «زنده بودن» است و به‌عنوان صفتی ذاتی، ازلی، پایدار و فناپذیر برای ذات الهی مطرح می‌شود؛ صفتی که نه فقط دوام وجود، بلکه شامل مجموعه‌ای جامع از صفات کمال نظیر علم مطلق، قدرت نامحدود، اراده، تدبیر مستمر و نقش فعال در اداره و استمرار عالم است. دسته‌بندی دیدگاه‌های مفسران حکایت از اتفاق نظر بنیادین در خصوص ازلیت، ذاتی بودن و جاودانگی حیات الهی دارد، اگرچه در نحوه بیان، تأکیدات و تعبیر بین شیعه و اهل سنت تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای مشاهده می‌شود. مفسران شیعه با گرایش‌های فلسفی و عرفانی، حیات الهی را منشأ قیومیت، ادراک و فعل الهی می‌دانند که مبنای توحید و استمرار تدبیر جهان است. در مقابل، مفسران اهل سنت ضمن پذیرش این صفات، به‌وجوه روایی، اخلاقی و فقهی توجه بیشتری دارند و برخی همچون زمخشری، با رویکرد عقلانی-معتزلی، به تنزیه و عقلانیت حیات الهی تأکید می‌ورزند. همچنین، مفسران و متفکران معاصر تلاش کرده‌اند حیات الهی را در چارچوبی عقلانی‌تر و کاربردی‌تر بازتعریف کنند، به‌نحوی که حضور فعال خداوند در زندگی فردی و اجتماعی برجسته شود. نقدهای اساسی وارد بر دیدگاه‌های مختلف حاکی از آن است که تعمیم معنای لغوی «حیات» به ابعاد وسیع فلسفی و کلامی بدون تحلیل عمیق و چندبعدی، نمی‌تواند تمامیت مفهوم حیات الهی را به درستی نمایان سازد. لذا برای تبیین جامع‌تر و مستدل‌تر این صفت الهی، شش دیدگاه کلیدی مطرح شده است که هرکدام بُعدی از مفهوم چندبُعدی حیات الهی را به‌تصویر می‌کشند: «حیات جاودانه، ازلی و بی‌زوال»، «حیات به معنای علم، قدرت و تدبیر»، «حیات به‌عنوان منشأ قیومیت و استواری خداوند»، «حیات به‌عنوان کمال مطلق و مصونیت از نقص»، «حیات به‌عنوان اسم اعظم و جامع صفات» و «حیات ذاتی، قائم به ذات و مستقل از هر چیز». بر پایه آیات قرآن کریم و استدلال‌های عقلی، حیات الهی صفتی ذاتی، ازلی، فعال، علمی، قدرتمند و مستقل است که منشأ تمامی فعل و انفعالات عالم و تثبیت‌کننده توحید و استمرار تدبیر جهان می‌باشد. این تعریف چندبُعدی ضمن حفظ انسجام فلسفی و کلامی، زمینه فهم دقیق‌تر و عمیق‌تر معارف اسلامی را فراهم کرده و پاسخگوی نقدهای زبان‌شناختی و فلسفی نیز می‌باشد.

در نهایت، می‌توان گفت حیات الهی نه تنها دوام صرف وجود نیست، بلکه مجموعه‌ای از صفات کمال همچون علم مطلق، قدرت نامحدود و تدبیر مستمر را در بر می‌گیرد که در تعامل مستمر با هستی و مخلوقات، یگانگی خداوند را تثبیت می‌کند. برای تعمیق و توسعه این فهم، نیازمند پژوهش‌های میان‌رشته‌ای و تحلیلی گسترده‌تر هستیم تا ابعاد متنوع این صفت الهی به‌طور کامل و همه‌جانبه مورد بررسی قرار گیرد.

منابع

- ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ ق). التحرير و التنوير من التفسير. مؤسسة التاريخ العربي.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاييس اللغة (عبد السلام محمد هارون، محقق). مكتب الإعلام الإسلامي.
- الهامي نيا، علي اصغر. (۱۳۸۴). انواع حیات در قرآن. مریان، (۱۶)، ۵-۲۴.
- بحرانی، ابن میثم. (۱۴۰۶ ق). قواعد المرام فی علم الکلام. کتابخانه مرعشی نجفی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). أنوار التنزيل و أسرار التأويل. دار إحياء التراث العربي.
- جبل، محمد حسن. (۲۰۱۰ م). المعجم الاشتقاقي المؤصل لألفاظ القرآن الكريم. مكتبة الآداب.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۴۳۶ ق). تسنیم فی تفسیر القرآن الکریم (عباس صوفی، تعریب). مرکز الإسراء للنشر.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۹). حیات حقیقی انسان در قرآن. مرکز بین المللی نشر اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۴ ق). صحاح اللغة (احمد عبدالغفور عطار، محقق). دار العلم للملايين.
- راغب اصفهانی، ابو القاسم الحسين بن محمد. (۱۴۱۲ ق). المفردات فی غریب القرآن (صفوان عدنان الداودی، محقق). دار القلم.
- رشید رضا، محمد. (۱۴۱۴ ق). تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار). دار المعرفة.
- زمخشري، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الکشاف (مصطفی حسین احمد، مصحح). دار الكتاب العربي.
- سبزواری، ملا هادی. (بی تا). شرح الأسماء الحسنى. منشورات مكتبة بصیرتی.
- شیواپور، حامد؛ و حجتی، محمدباقر. (۱۳۸۹). بررسی و تحلیل نظریه روح معنا از دیدگاه امام خمینی (س). پژوهشنامه متین، ۱۲(۴۸)، ۶۶-۴۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1389.12.48.2.3>
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱ م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة (علامه طباطبائی، حاشیه). دار إحياء التراث العربي.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرين (احمد حسینی اشکوری، محقق). مكتبة المرتضوية.
- طباطبائی، محمد حسین. (۱۳۵۲). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (فضل الله یزدی طباطبائی، مصحح). دار المعرفة.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۲۲ ق). جامع البیان عن تأویل آی القرآن (عبدالله بن عبدالمحسن ترکی، محقق). هجر.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن (احمد حبیب عاملی، مصحح). دار إحياء التراث العربي.
- عباس آبادی عربی، مریم؛ حقی، علی؛ و کهنسال، علیرضا. (۱۴۰۰). بررسی مفهوم و مصادیق حیات در قرآن و حکمت متعالیه. حکمت معاصر، ۱۲(۱)، ۱۳۷-۱۶۴. <https://doi.org/10.30465/cw.2021.6956>
- عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۹۹۸ م). الفروق اللغویة. دار العلم و الثقافة.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۳۰ ق). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد (حسن حسن زاده آملی، تصحیح). جماعه المدرسين في الحوزة العلمية بقم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله. (۱۴۲۲ ق). اللوامع الإلهیة فی المباحث الکلامیة. مؤسسه نشر اسلامی.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). دار إحياء التراث العربي.
- فضل الله، محمد حسین. (۱۴۳۹ ق). تفسیر من وحی القرآن. دار الملائک للطباعة و النشر و التوزیع.
- قاسمی، جمال الدین. (۱۴۱۸ ق). تفسیر القاسمی (محاسن التأویل) (محمد باسل عیون سود، محقق). دار الكتب العلمية.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
- قطب، سید. (۱۴۰۸ ق). فی ظلال القرآن. دار الشروق.
- مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی. دار الفكر.

مسعودی، سید علی اصغر؛ و غفوری نژاد، محمد. (۱۳۹۵). مبانی و کاربردهای نظریه «روح معنا» در آثار جوادی آملی.

پژوهش نامه امامیه، ۲(۳). ۹-۲۶.

مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقيق في كلمات القرآن الكريم. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

منصوری نوری، امیرحسین؛ کوکرم، فاطمه؛ شمس، محسن؛ و خادمی، عین‌الله. (۱۳۹۹). تحلیل رابطه صفت حیات با سایر

صفات الهی از منظر فخر رازی. فلسفه دین، ۷(۴)، ۶۶۱-۶۸۱.

<https://doi.org/10.22059/jpht.2020.293236.1005714>

